УДК 378.4(09)

к. пед. н., доц. **Мирончук Н.М.**
(ЖДУ імені Івана Франка)

СПЕЦИФІКА ЗМІСТУ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

У статті розкрито загальні риси та особливості підготовки педагогічних кадрів у вищих навчальних закладах у першій половині XIX ст., проаналізовано основні форми та методи підготовки студентів до педагогічної діяльності. Визначено шляхи формування викладацьких кадрів у перших вищих навчальних закладах. Аналізуються організаційно-практичні дії в освітній галузі із започаткування вищої педагогічної освіти у XIX столітті, характеризуються особливості змісту підготовки до педагогічної й наукової діяльності у Харківському, Київському та Львівському університетах. З'ясовано, що у першій половині XIX ст. існувала тенденція до педагогізації навчально-виховного процесу класичного університету, підготовки вчителя у взаємозв'язку теорії й практики.

Ключові слова: педагогічна підготовка, педагогічна діяльність, наукова діяльність, викладання.

In the article general lines and features of preparation of teachers in higher educational establishments in the first half of XIX of century are exposed. Basic forms and methods of preparation of students to pedagogical activity aredescribed.The ways of preparation of teachers in the first higher educational establishments are certain. Organizational actions in educational industry from establishment of higher pedagogical education in XIX century are analysed. The article presents the features of maintenance of preparation of students to pedagogical and scientific activity in the Kharkiv, Kyiv and Lviv universities. It is found out, that in the first half of XIX of century studies in a classic university had pedagogical aspiration and preparation of teacher came true in intercommunication of theory and practice.

Keywords: pedagogical preparation, pedagogical activity, scientific activity, teaching.

Педагогічна освіта дозволяє виявити на кожному етапі суспільного розвитку основні тенденції її вдосконалення, шляхи й засоби її реалізації та враховує надбання багатьох поколінь у практиці організації навчально-виховного процесу в сьогоденні. Дослідження педагогічної освіти в Україні у першій половині XIX століття набуває ваги у зв'язку із започаткуванням відкриття педагогічних навчальних закладів у цей період, що спричинило виникнення значної кількості проектів розвитку педагогічної освіти, організації навчальних установ відповідного профілю та професійно-педагогічної підготовки вчителя.

Методологічні, теоретичні засади, шляхи оновлення педагогічної освіти розкрито в працях сучасних учених: А. Алексюка, В. Андрущенка, А. Бойко, В. Бондаря, О. Дубасенюк, А. Капської, Н. Кузьміної, В. Лугового, О. Мороза, В. Сластьоніна, О. Сухомлинської, Л. Хомич, М. Ярмаченка та ін. Історія професійно-педагогічної підготовки вчителя у вищій школі в Україні періоду XIX – початку XX ст. досліджувалася В. Бєлашовим, І. Важинським, Л. Вовк, О. Глузманом, М. Гурець, Н. Дем'яненко, І. Зайченком, І. Кліцаковим, М. Кузьміним, О. Лавріненком, М. Лескевичем, В. Майбородою, Н. Рудницькою, А. Павком та ін. У публікаціях цих авторів висвітлювалися також аспекти процесу становлення і розвитку ряду учительських інститутів.

Проблеми загальнопедагогічної підготовки вчителя в історії вищої школи (XIX – перша чверть XX ст.) досліджено Н. Дем'яненко [4; 5]. Автор виділяє чотири етапи процесу загальнопедагогічної підготовки, розробляє та обґрунтовує періодизацію цього процесу, виявляє суперечності, провідні ідеї та подає теоретичні основи авторської

концепції загальнопедагогічної підготовки вчителя в сучасних соціально-економічних умовах.

Загальні риси й особливості підготовки педагогічних кадрів у класичних університетах України в імперську добу характеризує доктор історичних наук, професор А. Павко [10; 11]. На основі вивчення різноманітних джерел, документальних видань, історико-педагогічних праць автор розкриває теоретичні та організаційно-практичні засади вищої педагогічної освіти на території України у XIX – на початку XX ст.

Дослідниця Ю. Радченко [14] на основі здійснення цілісного історико-педагогічного аналізу розвитку професійної підготовки вчителів у педагогічних закладах освіти Катеринославщини першої половини XIX – початку XX ст. визначила її зміст, форми та провідні тенденції; обґрунтувала положення щодо впливу західноєвропейської та вітчизняної педагогічної думки на професійну підготовку вчительських кадрів цього регіону; з урахуванням соціально-політичних, економічних чинників виділила основні періоди й етапи становлення професійної підготовки вчителів, визначила сутність, характерні тенденції та суперечності кожного з періодів, наступність і їх взаємозалежність.

Історико-системний аналіз державного законодавства щодо розвитку вітчизняної загальноосвітньої та професійної школи періоду 1802 – 1866 рр. і дослідження змісту Статутів Російських Імператорських університетів (1804, 1835), здійсненний І. Важинським [1], показав, що найактуальніші сучасні тенденції педагогічної освіти (багаторівневість, університезація, педагогізація, регіоналізація, неперервність) були започатковані освітньо-науковою діяльністю Київського та Харківського імператорських університетів як центрів навчальних округів, університетськими педагогічними інститутами і курсами, гімназіями, духовними семінаріями.

Саме названі вищі навчальні заклади сприяли поглибленню теорії та практики підготовки студентів до професійної діяльності, в тому числі й до викладання у вищих навчальних закладах. З'ясування змістово-методичних характеристик підготовки студентів до педагогічної діяльності, й зокрема до викладання у вищих навчальних закладах, є *метою* статті.

Вивчення дидактичних джерел кінця XVIII – початку XX ст. (підручників, навчальних посібників із теорії та історії педагогіки, вітчизняної історії) дало підстави О. Лавріненку [9] стверджувати, що важливе місце в них надавалося особистості вчителя, його професійним і загальнолюдським якостям, умінням і навичкам, які є необхідними для повсякденної взаємодії з учнями та шкільним колективом. Передові педагоги-практики, філософи, діячі культури, представники духовенства прагнули до переосмислення християнського вчення, формування нової високоосвіченої світської особи. І тільки звертання до кращих західноєвропейських зразків розбудови шкільної справи з урахуванням національних особливостей сприяло реалізації поставлених завдань.

Зазначимо, що початком вищої освіти в Україні історики вважають рік заснування Києво-Могилянської колегії (1632), яка за характером і обсягом навчання була справжнім вищим навчальним закладом [6; 10, с. 99]. У 1701 р. колегія одержала титул і права академії й почала називатися Київською академією. Організація навчання відбувалася на основі навчальних програм європейських академій чи університетів.

Навчання в ній носило переважно загальноосвітній характер. Курс навчання тривав 12 років і поділявся на 8 класів: підготовчий, молодший, граматики, синтаксису і вищі – поетики, риторики, філософії та богослов'я. Студенти отримували філологічну підготовку, вивчали мови (слов'янську, українську літературну, грецьку, латинську, польську), опановували поетичне та риторичне мистецтво, класичну грецьку, римську і частково середньовічну літературу, студіювали історію, географію, філософію та богослов'я [2]. Серед методів навчання практикувалися усні й письмові переклади, вправи, диспути, захист дисертацій, а також організація контролю за навчальною роботою студентів. Варто зауважити, що саме з вихованців Київської академії

комплектувалися викладацькі кадри російських університетів того часу, особливо з філософських курсів.

Право викладання всіх тогочасних університетських дисциплін і присвоєння учених ступенів отримав у 1661 році Львівський університет, якому польський король відповідним дипломом надав «статусу академії й титул університету» [10, с. 109]. В університеті діяло два відділи – філософський і теологічний. Навчання здійснювалося за програмами єзуїтських шкіл, розробленими ще наприкінці XIV століття. Освітній процес в університеті завершувався отриманням наукового ступеня – ліценціата, бакалавра, магістра, доктора наук [2].

З жовтня 1784 р. до складу Львівського університету, крім філософського, юридичного, медичного і теологічного факультетів, входила й гімназія, яка слугувала базою для комплектування контингенту студентів, а також "майданчиком" для їхньої педагогічної підготовки. Особливе значення мало відкриття в 1787 році при університеті українського інституту, покликаного готувати, передусім, учителів для реальних і класичних гімназій, де навчалися українські діти. Незважаючи на те, що програма інституту була обмежена, важливо значення мало викладання українською мовою. Український інститут за короткий період свого існування (до 1808 року) став провідником гуманітарної й педагогічної освіти [2].

Освітня тенденція у діяльності вітчизняних університетів є відчутною з початку XIX ст., коли першорядної ваги набувають функції управління системою народної освіти, підготовки педагогічних кадрів, інтелектуальної та державної еліти. Центрами наукової думки, підготовки вчених, учителів для середніх шкіл та інших фахівців в Україні на початку XIX ст. стали Харківський, Київський і Новоросійський (м. Одеса) університети, зміст навчання, структура навчальних планів і програм яких спрямовувалися на підготовку фахівця, який здатен був здійснювати педагогічну діяльність.

Становлення загальнопедагогічної підготовки пов'язане з відкриттям педагогічних інститутів при університетах: Харківському (1811 р.) та Київському (1834 р.). Загалом, діяльність Харківського та Київського університетів полягала у двох взаємозумовлених напрямах: 1) управлінському, що реалізовувався через діяльність учительських комітетів, відкриття навчальних закладів, їх методичне забезпечення; 2) професійно-педагогічному, який характеризувався створенням університетських педагогічних інститутів [4, с. 18].

Як зазначає А. І. Павко, з початком навчальної діяльності Харківського університету (першого на території Східної України) пов'язані конкретні організаційно-практичні кроки у становленні університетської педагогічної освіти імперської доби. Вищу педагогічну освіту було започатковано у вересні 1811 р., коли відкрився педінститут. Ідею про відкриття спеціального навчального закладу на базі університету було оприлюднено у документі, що регламентував розвиток освітньої галузі в Російській імперії, – «Попередніх правилах народної просвіти» (1803 р.), у якому, зокрема, зазначалося: «Кожен університет повинен мати учительський або педагогічний інститут» [10, с. 101-102].

До відповідних документів університету було включено окремий розділ «Про педагогічний інститут», у якому, зокрема, підкреслювалося, що «педагогічний або вчительський інститут здійснює підготовку вчителів для гімназій і училищ». Очолювати його мав директор, котрий, згідно з університетським статутом, обирався загальною радою ординарних професорів. Він повинен був кожного семестру подавати їй «план навчання, який відповідав намірам закладу», та разом із професорами передавати педагогічний досвід студентам у викладанні різних наук [10, с. 102].

За статутом 1804 р., Педагогічний інститут здійснював навчання «студентів-кандидатів», тобто осіб, які прослухали університетський курс і одержали так званий кандидатський ступінь відповідного факультету. Окрім того передбачалося, що навчання в Педагогічному інституті не лише стане шляхом до вчительської посади в гімназії, але й до магістерського звання та штатної посади в університеті. Головною перешкодою у повноцінному існуванні Педагогічного інституту в означений період була недостатня

кількість студентів загалом і ще менша кількість кандидатів. Зважуючи на це, Х. Роммель, фактично в порушення положень статуту, залучив до слухання педагогічних дисциплін студентів, які паралельно з навчанням на певних факультетах університету орієнтувалися на подальшу роботу в середніх навчальних закладах. Заняття відбувалися двічі на тиждень з 5 до 6 години [3, с. 248]. Після трирічного курсу навчання випускники, відповідно до рівня здобутих знань, отримували ступінь старшого чи молодшого викладача гімназії й мали можливість або залишитися у вищому навчальному закладі для викладацької роботи, або ж працювати старшими чи молодшими вчителями у повітових училищах.

Відповідно до розділу XII університетського статуту 1804 р. педагогічний інститут був зобов'язаний надавати студентам-кандидатам на викладацькі посади у вищих навчальних закладах науково-педагогічну й спеціально-методичну підготовку, яка включала такі форми та види діяльності [13, с. 297; 3, с. 248-249; 10, с.104]: 1) вивчення предметів педагогічного циклу: спеціальних методик, загальної педагогіки, теорії й методики навчання, дидактики, теорії виховання та історії педагогіки; 2) активну педагогічну практику на базі повітових училищ і гімназій упродовж 3-4 тижнів; 3) участь у роботі педагогічних семінарів; 4) написання конкурсних навчально-методичних робіт із педагогічних тем; 5) обговорення доповідей, вправи в розмовному мовленні, написання творів.

Аналізуючи навчальні плани історико-філологічного факультету Харківського університету, Л. Курило констатує відмінність змісту навчальних курсів, структури та компонентів загальнопедагогічної підготовки студентів класичних університетів Східної та Західної України. Так зміст педагогічної підготовки в університетах визначався насамперед навчальними програмами та планами, які розроблялися факультетами і затверджувалися вченими радами університетів. Типовий університетський навчальний план вміщував такі структурні компоненти: 1) обов’язкові предмети; 2) спеціальні курси; 3) практичні заняття; 4) предмети, що рекомендуються; 5) загальна кількість годин за обов’язковими та рекомендованими предметами [8, с. 208].

Навчальний процес здійснювався у таких формах: слухання лекційних курсів із педагогіки та дидактики, відвідування практичних занять із цих дисциплін, участь у просемінаріях, колоквіуми, спецсемінари, спецкурси, репетиції та співбесіди, написання творів і оповідань на відповідні теми, читання пробних лекцій, проведення уроків у середніх закладах освіти.

Формуванню практичних педагогічних умінь сприяли елементи мікровикладання, які, як засвідчують історико-педагогічні видання [7; 15], застосовувалися під час практичних занять із педагогіки на історико-філологічному факультеті Харківського університету. Так, студенти 3-4 курсів читали педагогічні лекції. «При виборі змісту лекцій професор М. Лавровський ознайомлював студентів із кращими методами та засобами викладання, переважно в нижчих і середніх навчальних закладах, враховуючи досягнення сучасної педагогіки. З цією ж метою студенти 4-х курсів виконували різні письмові вправи, в процесі яких розглядалися й обговорювалися важливі, а нерідко і дискусійні, дидактичні питання» [8, с. 217].

Варто підкреслити також практичну й методичну роль у підготовці фахівців для проведення семінарів, які за своєю суттю були науковими школами того чи іншого ученого, під керівництвом якого відбувалося вивчення чи дослідження проблем певної науки. Як правило, в їх роботі брали участь студенти старших курсів, які самостійно готували реферати, різноманітні письмові роботи, знайомилися зі статтями педагогічного змісту, що друкувалися на сторінках педагогічної преси.

Важливим компонентом університетської педагогічної підготовки, як зазначає Л. Курило, були *активна педагогічна практика*, під час якої студенти-кандидати виконували обов’язки помічників професорів, читали лекції на молодших курсах, проводили співбесіди, репетиції, інші види навчальної діяльності, а також *стажування* у

Московському, Петербурзькому, Віденському університетах, у Дерптському професорському інституті [8, с. 212-213].

Розв'язанню завдань педагогічної підготовки слухачів Педагогічного інституту слугували написані Х. Роммелем перші керівництва для студентів із «Дидактики» та «Методики», які згодом були перекладені російською мовою, розроблений А. Валицьким спеціальний курс з педагогіки польською мовою «О wychowaniu агесі» на 30 аркушах з додатками історичного огляду цієї науки [3, с. 248-249].

Розвитку вищої та середньої освіти у Київській, Волинській і Подільський губерніях сприяло створення Київського університету, одним із важливих завдань якого стала підготовка учительських кадрів для середньої школи.

В університетському статуті 1833 р. вказувалося на те, що студенти педагогічного інституту, крім прослуховування університетських лекцій, отримують «керівництво у практичних справах, згідно з обраною кожним із них галуззю науки, пишуть твори-роздуми, виступають із публічними лекціями та проводять уроки» [10, с. 105-106]. Студенти, яких готували до педагогічної діяльності, окрім теоретичної підготовки, набували і практичних навичок, розв'язуючи завдання з російської літератури, стародавньої філософії, математики й педагогіки. Крім того, студенти інституту вчилися писати реферати, проводили під керівництвом професорів пробні уроки в повітових училищах і гімназіях.

Потрібно підкреслити, що Міністерство народної освіти, розглядаючи ВНЗ як основні центри з підготовки й атестації науково-педагогічних кадрів у країні, надавало особливого значення оволодінню студентами класичних університетів дослідними та педагогічними вміннями у процесі їхньої навчально-пізнавальної діяльності, написанню обов'язкових праць наукового характеру, стимулюванню до творчого пошуку (стипендії, премії, медалі тощо), участі в роботі відповідних гуртків і товариств. Архівні матеріали свідчать, що рада вищого навчального закладу св. Володимира традиційно нагороджувала студентів медалями за кращі наукові праці, в тому числі й із педагогічної проблематики. Так, 20 жовтня 1838 р. на урочистому засіданні у Київському університеті виконуючий обов'язки ад'юнкта С. Крилов отримав медаль за педагогічний твір на тему «Про сучасний напрямок освіти як узагалі, так і особливо в Росії» [11, с. 296].

Проаналізовані дослідниками навчальні плани і програми історико-філологічних, фізико-математичних факультетів Харківського та Київського імператорських університетів періоду першої половини XIX століття дозволяють стверджувати, що процес підготовки вчителів в університетських педагогічних навчальних закладах відбувався в єдності теоретичної, методичної та практичної підготовки.

Однак педагогічна підготовка студентів у вищих навчальних закладах була недостатньо ґрунтовною, про що зазначено в листі Міністерства народної просвіти від 25 вересня 1858 р. до ради університету св. Володимира. У діяльності випускників, які рекомендувалися на посади викладачів Київського округу, було визначено такі вади: 1) відсутність ґрунтовних спеціальних знань у тій науковій дисципліні, яку викладав випускник; 2) недостатній практичний досвід у методах викладання. Перше освітнє відомство пояснювало значною кількістю різноманітних наук, котрі викладалися на історико-філологічному факультеті, створюючи перешкоди в педагогічній освіті вчителів-фахівців. А друге обумовлювалося відсутністю практичних умінь студентів у викладанні, які б відповідали потребам середніх навчальних закладів [10, с. 106-107].

Щодо Львівського університету, то викладання педагогічних дисциплін у цьому навчальному закладі було започатковане в 1812 році. Зміст навчальних курсів під назвою «Педагогіка» або «Наука про виховання» був частиною богословської підготовки і ґрунтувався на підручниках А. Немаєра та Е. Мільда. Перші лекції з педагогіки для студентів філософського і теологічного факультетів читав випускник Празького університету Вацлав (Вензель) Міхал Фойгт, який був першим викладачем цієї дисципліни також і в Краківському університеті. Протягом першої половини XIX ст. професорами педагогіки були віце-ректор греко-католицької духовної семінарії Ян

Фредерович, теолог і релігійний діяч Йосиф Ярина, фахівець з естетики й ораторського мистецтва Ігнацій Поллак, а також майбутній греко-католицький митрополит Григорій Яхимович. Їхні наступники – богослови Франц Амтманн, Людвіг Малиновський та Франц Костек – продовжували зміцнювати зв'язок педагогіки і теології [12].

Варто відзначити, що в першій половині XIX ст. складається своєрідна та оригінальна система присудження вчених ступенів і звань, яка була розрахована на більш високі вимоги до осіб, які готували себе до наукової та педагогічної діяльності. Прийняте у 1819 р. «Положення про надання вчених ступенів», котре з певними змінами діяло до 1884 р., надало університетам право присуджувати студентам, які закінчили вищий навчальний заклад і отримали «належний атестат», науковий ступінь – «дійсний студент». Наступний ступінь кандидата наук також міг отримати випускник університету, котрий мав показати відмінні результати на всіх «випробуваннях», виявити особливі здібності з будь-якої науки та подати письмову працю [11, с. 296].

Розглядаючи питання запровадження магістерської підготовки у вищих навчальних закладах України початку XIX століття та аналізуючи вимоги до здобувача магістерського ступеня, А. Цапко [16] відзначає ґрунтовність і широкий об’єм спеціальної та загальної підготовки претендентів. Так, пошукувачі магістерського ступеня повинні були не лише досконало знати предмет, з якого проходили випробування, і допоміжні науки, а й мали показати педагогічні навички й уміння, необхідні для викладацької діяльності. Після проходження іспиту за рекомендацією відділення чи факультету здобувач мав прочитати одну публічну лекцію.

Навчальними закладами досліджуваного періоду, що, як і університети, надавали вищу за змістом і систематизацією знань освіту, були також Ніжинська гімназія вищих наук князя І. Безбородька (від 1820 р.), Кременецький ліцей (1805 – 1831 рр.) та Рішельєвський ліцей в Одесі (1817 – 1865 рр.) [6, с. 523].

Таким чином, вивчення й аналіз наукових джерел свідчить про те, що у першій половині XIX ст. існувала тенденція педагогізації навчально-виховного процесу класичного університету, підготовки вчителя у взаємозв'язку теорії та практики. Створені при університетах педагогічні інститути вперше в історії університетської педагогічної освіти порушили питання про спеціальну підготовку вчителів.

Педагогічний процес у вищих навчальних закладах спрямовувався на поглиблення теорії та практики навчання студентів, активізацію їх навчальної діяльності, формування у них інтересу до викладацької роботи у школі та ВНЗ, впровадження у навчання форм, методів і засобів, спрямованих на вироблення у суб’єктів навчання необхідних професійно-педагогічних знань, умінь і навичок.

Перспективним напрямом дослідження буде виявлення змістових компонентів підготовки викладачів вищих навчальних закладів в умовах трансформації змісту освіти відповідно до світових і європейських стандартів.

ДЖЕРЕЛА

1. Важинський І. П. Становлення і розвиток педагогічної освіти в Центральній та Східній Україні (1802–1866 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Важинський І. П. – К., 2002. – 19 с.

2. Вища освіта України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shkola.ostriv.in.ua/publication/code-2563e9143ffb/list-21cead78727

3. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Харківська область / ред. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: І. Ф. Прокопенко (гол.) [та ін.]. – К. : Знання України, 2009. – 431 с.

4. Дем’яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в історії вищої школи України (XIX–перша чверть XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня докт. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Н. М. Дем'яненко. – К., 1999. – 47 с.

5. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.): монографія / Н. М. Дем'яненко. – К. : ІЗМН, 1998. – 382 с.

6. Дзюба О. М. Вища освіта в Україні / О. М. Дзюба, В. С. Шан // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2003. – 688 с.

7. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования. 1805 – 1905 / под. ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. – Х., 1908.

8. Курило Л. Ф. Еволюція педагогічного процесу в системі університетської освіти України (XIX – початку XX ст.) / Курило Л. Ф. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Історичні науки. – 2001. – Випуск 4: На пошану професора А. О. Копилова. – С. 208–225.

9. Лавріненко О. А. Тенденції розвитку ідей педагогічної майстерності вчителя: теорія і практика (середина XVI – кінець XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. А. Лавріненко. – К., 2009. – 38 с.

10. Павко А. І. Загальні риси й особливості підготовки педагогічних кадрів в університетах України у XIX – на початку XX ст. / А. І. Павко // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 99–115.

11. Павко А. І. Основні напрями формування викладацького та наукового складу університетів України в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / А. І. Павко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XV / голова редкол. О. П. Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 290–304.

12. Педагогіка у Львівському університеті: короткий історичний нарис [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/Pedagogika/histukr.htm

13. Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині / за ред. І. Ф. Прокопенка. – Х., 1992.

14. Радченко Ю. Л. Професійна підготовка вчителя в педагогічних закладах освіти Катеринославщини (перша половина XIX – початок XX століття): автореф. дис. канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Ю. Л. Радченко. – К., 2012. – 23 с.

15. Ученые общества и учебно-вспомагательные учреждения Харьковского университета (1805–1905 гг.) / под ред. Д. И. Багалея, И. П. Осипова. – Х., 1911.

16. Цапко А. М. Особливості магістерської підготовки в університетах України початку XIX століття / А. М. Цапко // Педагогіка та психологія. – 2013. – Вип. 44. – С. 184–191.

Рецензент: д. пед. н., проф. Сейко Н.М.